

Mák Ferenc

KALAPIS ZOLTÁN ÉS A SZELLEMI HONVÉDELEM (II.)

Zoltán Kalapis and Spiritual Home-defence (II.)

A szerző Kalapis Zoltánról, vidékünk kiváló művelődéstörténeti kutatójáról és annak munkásságáról írt tanulmányt, aki a Magyar Szó „terepjáró” újságírójaként a bánági szórványmagyar-ság pusztuló portáinak rendetlenségében botlott először olyan kérdésekbe, amelyek az egyéni sorshelyzeteken túl a közösség jövőjének kilátástalanságát is megmutatták.

Kalapis Zoltán a Bánát krónikásaként indult, és roppant gazdag kutatói pályája során minduntalan e tájra tért vissza, úgy rendezve maga köré a magyar „lentséget”, hogy benne a teljes nemzeti történelem mutassa meg valódi szépségeit és ma már nem sejtett gazdagságát. Számára azonban láthatóan a történelem fogalma több, bővebb, mint amit a história eszmetörténete fogalomként, változó tartalommal ugyan, de mégis egységes struktúráként meghatározott és leírt. Szemléletének középpontjában két – minden esetben tágítható – princípium áll: a tárgyiasult történelmi emlékezet és az alkotó szellemek életműve.

Kulcsszavak: a délvédelmi magyarság története, Kalapis Zoltán, kisebbségi lét

Első könyveiben a vidékjáró Kalapis Zoltán a bánáti munkásembert örökítette meg, alakjainak társadalmi és szociális dimenziói vannak. Az újságíró találkozásokat rögzített, helyzeteket regisztrált, de hőseinek akkor még nem volt történelmi megformáltsága. Gyárlátogatások alkalmával készült üzemi riportok során a szerző írásaiban nem egy alkalommal a politikum is megjelent. Egyik korai, 1976-ban keletkezett, a *Téglavető idénymunkásokból gyáripari munkásság* című riportjában a nagyikikindai téglagyár öntudatos dolgozóit így mutatta be: „A mélybe zuhant proletársorsot a múltban a városszéli téglagödörökben dolgozó emberek személyesítették meg leginkább. Kiszolgáltatottságuk mindenütt határtalan volt. (...) A korszerű technológiában jártas, az öngazgatás iskolájában nevelkedett dolgozóknak nem sok közül van az agyagbányák kubicusaihoz, a látástól vakulásig dolgozó tégláégetőkhöz.” A publicista azt sem mulasztotta el jelezni, hogy a modern üzem alapkövét az öngazgatási tervezés fényes eredményeként „1974-ben a X. pártkongresszus alkalmából tették le”. A mokrini olajbányászok között arra kereste a választ, hogy „a társadalmi tervezés hogyan befolyásolja az egyedek életét” (*Olajbányászok között*, 1977), és Törökkanizsán sem csak egy modern gyár vagy üzem, hanem „korszerű gyáripar” született. „Ha egy agrárkörnyezetbe gyár indul, (...) az újabb és újabb anyagi

javakat előteremtő munkásság bölcsője lehet” – lelkesedett maga a tudósító is a gyárlátogatás során, miközben azon is eltöprengett, hogy „mit is ér az ember, ha munkás és ha nő, milyen a helyzete a termelésben és azon túl” (*Hetven év után gyáripár születik*, 1978). A muzslyai kertészek között azon gondolkodott, „vajon ez az élet és termelési mód a társadalmi fejlődés főcsapásán halad-e, vagy a mellékutakat járja? (...) Okozott-e megrázkódtatást az egyik társadalmi osztályból a másikba való átlépés?” (*Városi munkások, falusi lakosok*, 1977), a külföldi vendégmunkáról hazatért ittabéiek otthoni újrakezdését pedig így látta: „emberi magatartásuk és társadalmi helyzetük szociális alapja is azonos: a megerősödött kisbirtok (...) közösen osztozkodnak a mezőgazdasági termelők sorsában, és együtt viselik a társulás lemaradásának következményeit is (*Hazatért munkásokkal Ittabén*, 1976). A hertelendyfalvi látogatásakor már a szocialista ember típusát is megrajzolta: „Az ember egy életen át ingázik a lakóhely és a munkahely között (...) Ez az a két hely, ahol a sok látható és láthatatlan szál és kapocs keletkezik, ahol testet ölt és valósággá válik az a viszonyrendszer, amely az egyedet a társadalomhoz fűzi, részévé teszi. Az egyik, ugye, a gyár, az alapszervezet, a hivatal, ahol az ember már munkájával is, főleg termelőtevékenységével, sokféleképpen kapcsolódik a társadalomhoz, nem beszélve arról a hatalmas területről, melyet az öngazgatási gyakorlat, a politikai élet meg a szakmai kérdések fogalmával lehetne úgy-ahogy körülhatárolni, hozzáfűzve, hogy mindez nemcsak a munkaszervezeten belül, hanem annak kapuin kívül is zajlik” (*Vojlovicai találkozások*, 1977). Ez voltaképpen „a sok helyütt helytálló, cselekvő, teljes ember arcképe”, azé az emberé, aki „közösségi szolgálatra van rendelve”, s akitől szocialista elkötelezettsége okán az újságíró megkérdezheti: „hányadán is állunk azzal a társadalmi tevékenységgel”? Versecre azért látogatott el az újságíró, hogy lapját, a *Magyar Szót* arról tudósítsa, hogyan is érvényesül az öngazgatási szocialista Jugoszlávia mindennapi valóságában az egyenjogú nyelvhasználat. A soknemzetiségű bánáti város kiválóan alkalmas ennek a felmérésére. Közben mintha párthatározatot olvasnánk: „Az egyenjogú nyelvhasználat gyakorlati életre keltése a kádernevelésen, az ösztöndíjpolitikán, az óvodától az egyetemig terjedő anyanyelvű oktatáson áll vagy bukik. Mert ugye, nem csak jogászok kellene, hanem közgazdászok, hivatalnokok, fordítók is, nem beszélve az egyéb értelmiségi káderekről, s nemcsak magyarul tudók, hanem románul, szlovákul és ruszinul tudók is” – fogalmazta meg elvárásait Kalapis Zoltán. És miközben tapasztalatgyűjtés céljával a város hivatalait járta, a kisiparos műhelye előtt eltöprengett azon, hogy hajdanában ez a fajta fejletlen termelés a munkabéren vagy a munkaidőn hozta be az elmaradottságából eredő hátrányát, az elviselhetetlenségig fokozva ezzel a kizsákmányolást. „Nem véletlen, hogy a vajdasági munkásmozgalom első csírái éppen ezen a vidéken, Versecen és Fehértemplomban hajtottak ki” (*Pannónia végén, Kárpátok kezdetén*, 1976).¹

Látható, hogy ezekben az írásokban az újságíró a kötelező elvárásoknak tett eleget. A munkás-önigazgatás vívmányait vette számba, termelési eredményeket hasonlított össze a párthatározatokban előirányzott célokkal, az egyenjogú nyelvhasználat gyakorlatát elemezte, hogy a tapasztaltak alapján a testvéri együttélés eredményeire következtessen. Írásai tele vannak politikai közhe-lyekkel, a tudósításokat a pártzsargon egyhangúsága itatja át. Kirí a kényszere- dettség valamennyiből.

Illetve talán mégsem. Korai bánáti terepjárásai során a szocialista televényen kívül valami mást is észrevett a szerző. Valamit, amit mások is láhattak volna, de vagy nem volt bátorságuk hozzá, vagy nem volt jelentősége a számukra. Nem illettek bele a gazdasági teljesítmények politikai értékvilágába. Törökkanizsán az egykori selyemgyár épületének kopott, málladozó falán egy emléktáblát fe- dezett fel, amelynek szövegét beillesztette a tudósításába: „Ezen telep létesült vi- zeki Tallián Béla földművelési miniszter kezdeményezésére, pusztaszentgyörgyi és tetétleni Darányi Ignác minisztersége alatt, Kalin Ferencz mérnök tervei és utasításai szerint 1908-ban.” Az újságíró – azon túlmenően, hogy dokumentálta magát a jelenséget – egy apró kis kitérőt tett azzal, hogy közölte: a két személy ismert jobboldali politikus volt, az úri Magyarország birtokos osztályának a kép- viselője. „Darányi nevét két cselédtörvény tette hírhedté. Tallián Törökkanizsán nagybirtokos, Torontál megyében alispán, Pesten országgyűlési elnök [volt].” Ezt követően három sorban megvillan valami a későbbi művelődéstörténész lelkesed- éséből: „ha már a rég múlt időknél tartok, hadd mondjam még el azt is, hogy ezen a tájon a selyemgubó nevelését és annak nélkülözhetetlen tartozékát, az eperfát az 1738-ban Nagybecskerekre érkező spanyol telepések honosították meg. A híres pesti Valero selyemgyár alapítása is (1776) egy bánáti spanyol család nevéhez fű- ződik”.² Egyetlen bekezdés a tudósítás szövegén belül, amelyből némi lelkesedés árad, ahol egyénivé válik az újságíró hangja. Mintha hosszú várakozás, a lehető- ségek keresése után parányi esély adódna a titok közlésére: igenis van dimenziója az egysíkúnak látott és láttatott valóságnak.

Mintha csempészárut kellene elrejteni egy kirakodóvásár portékái között, Kalapis Zoltán egyre többször tett utalást a történelmi előzményekre. Muzslyá- ról elárulja, hogy 1890-ben történt betelepítésekor Nagybecskerek része volt, s hogy a „400 telepescsalád (pontosan 443) az észak-bánáti dohánykertész-fal- vakból érkezett: főleg Szajánból, továbbá Nagybikácsról, Monostorról, Tisza- szentmiklósról (Ostojičevo), Padérol, Akacsból, Terjánból”. Versecen hasztalan érdeklődött az iránt, hogy „hol van az egykori Herczog patika, vagyis Franz Herczog, illetve Herczeg Ferenc szülőháza”, de közben egy félmondatban el- mondta, hogy a város német lakosságának sorsa 1944-ben „tragikusan végző- dött: az akkor 30 000 lakosú Versec 15 000 németjéből ma csak 300 él a városá- ban”. Szokatlan színfoltjai voltak ezek a részletek a korabeli délvidéki magyar publicisztikának.

A *Bánát könyve* című kötet legszínesebb írása kétségtelenül a *Tanyai krónika*. A táj, a Tiszához közeli tanyavilág, a majorságok laza láncolata az a vidék, ahová a későbbiek során Kalapis Zoltán rendre visszatért. „A térséget északon Padé, keleten Novo Miloševo, délen Törökbecse, nyugaton pedig a Tisza határolja.” Faluvá, településsé még össze sem szerveződött „közösségek” – Aladár, Kerektó, Sártó, Paktó – indultak pusztulásnak az 1960-as években; valamennyi sorsát megpecsételte az erőteljes iparosítás. Aladár is ennek az előretörésnek esett az áldozatául. „Valójában egy elvetélt falu. Pedig nem is olyan régen fogant meg, de mégis későn: minek szaporítani a falvaknak a számát, amikor a meglevők is elnéptelenednek?” Kalapis Zoltán bizonyíthatóan ekkor, ezen a helyszínen találkozott először egyén és közösség, táj és település együttes tragédiájával. Valami izzott a levegőben, a találkozások tele vannak feszültséggel. A juhászok ivadékai sok-sok nyomorúság után akkor jutottak el addig, hogy feladva nomádságukat, valamiféle közösségbe szerveződjenek, egy kicsit az elképzeléseiknek megfelelően alakítsák át a majorságot, hogy végre földet is műveljenek, önálló gazdaságot létesítsenek. Ám mire „beülhettek” volna a sajátjukba, az országos politika a hagyományos gazdálkodás felszámolása mellett döntött. Erőteljes iparosítás vette kezdetét, s ezzel a falu, a kistelepülések sorsa megpecsételődött. Gyárak, üzemek épültek, és a város lassan felszippantotta a falusi lakosságot, felszámolva ezzel a hagyományos paraszti életformát is. E folyamatban valamilyen formában mindenkit ért sérelem. „A 76 éves Nagy József kijött megnézni a vetést, közben botjával nagyokat csapott a földre, mivelhogy a tagosítás során sérelem érte. (...) A tagosítás hullámai sem ültek el: van, aki a talpon álló heréjét sajnálja, van, aki azt számolja, kinek mennyi hasznot hajtott a kataszterbe került bitangföld.” Az újságíró balladás vidékre érkezett, elegendő körülnézni, hogy a tekintetekben, a kézmozdulatokban, a lépésekben, a szavak sokadik értelmében felfedezzen valami ősiséget, évszázados megtartó erőt, valami kitartást és elszántságot: „Először akkor találkoztam az ezeréves hiedelmek maradványával, amikor a birtok kospáztora előadta, hogy ha a jobb szemé vizket, örömet lát, ha a bal, akkor kisebbfajta bosszúság éri. Ha pedig az orrát éri az inger, jobb, ha aznap senki sem szól hozzá. (...) ahol a művelődés mécsese nem fogott nagyobb lángot, tág tere lehet a bájolásnak, igézésnek, vajákosság-nak, meg hogy nem mehet ritkaságszámba a hazajáró lélekről, a tetszhalotról szóló mese sem.”³ A helyzet maga kínálja, hogy ezen a tájon Borbély Mihály emlékét keresse⁴ – de csalódnia kell, senki nem emlékezik a nagy mesemondóra. Ez az első pillanat, amikor az újságíró indulatos lesz: „Miért nem őriz meg a köztudat jobban az ilyen jeles emberek emlékét?” – kérdezi, s elképzelhető, hogy a válaszkérés, a bizonyosság igénye egyszerre fordította Kalapis Zoltán figyelmét a tájban létező közösség jelene és sorsának múltbéli gyökerei felé. A faluriportnak indult írás ezen a ponton átszellemül, egyszerre megjelenik az író kíváncsi szelleme. Hangja határozottan átlényegül, mintha megérkezett

volna oda, ahová régóta vágyott, abba a világba, amelynek talán csak a hangulatát ismerte, de tudta, hogy van, legalábbis valamikor létezett, s most, amikor felfedezte, íme, a beomló partok között a végleges eltűnés fenyegeti. Sorából kicseng, az újságíró megérkezett. „Egyre jobban ismerkedem a tanyavilággal. Tudom már, hogy melyik udvari nyíláson lopakodik be a reggeli nap, hogy a látóhatár melyik részén pillanthatom meg tiszta időben a pusztatemplom romját. Kitapasztaltam, hogy a Böge Kerektónál lép ki a Tiszából, s már nem tévednék el, ha meg kellene keresnem, hol találkozik a Vince-érrel. Ismerem az árokperti bodzafákat – az egyik alatt cserkésző sünt találtam –, a nagyobb pusztai buckákat, a dülőutakat.” Így csak akkor tud lelkesedni az ember, ha végre hazatalált. Ekkor vetette papírra Kalapis Zoltán azt a vallomását, amelynél tömörebben a későbbiek során, életműve kiteljesedésekor sem fogalmazta meg a történelem iránti rajongását: „miért is kutatok a rég múlt világ nyomai után? Mi köze van egymáshoz a grófnak és a zsellérnek, a földbirtokosnak és a juhásznak? Hát csak annyi, hogy itt voltak, nyomot hagytak, jóról, rosszról emlékeznek rájuk. Csontjaik is itt porladnak nem messze egymástól.” Ezt követően Kalapis Zoltán három évtizeden át szüntelenül az egykor itt jártak nyomait kutatta. Ugyanakkor a felismerés pillanatában az is bebizonyosodik, hogy nem csak az emlék a fontos, de az emlékező is, kettejükből áll össze a történelem panorámája. A *Tanyai krónika* egyben a felismerés pillanatának a krónikája is – talán ezért maradt a szerző egyik legkiválóbb népismereti dolgozata. Bánát és a „lentség” misztikuma kibontásra vár.

Kalapis Zoltánt mélyen megrendítette, hogy Simogy és Kerektó környékén már senki sem emlékezett a nagy mesemondóra, Borbély Mihályra. Lehetséges, hogy e bőven áradó meseforrás az idők során nyomtalanul eltűnt a bánati szikesen? Lehetséges, hogy emlékét csak a Kálmány Lajos szerkesztette népmese-gyűjtemény⁵ őrizte meg, s Borbély Mihály alakja végképp kihullott az utókor emlékezetéből? Kalapis Zoltán elindult a táj szülőttjének felkutatására. Családi és rokoni visszaemlékezés nyomán, néhány írásos dokumentum és fénykép segítségével kísérelte meg rekonstruálni mindazt, ami egy uradalmi cselédről és szegényparasztról közel egy évszázad múltán egyáltalán fennmaradhatott, s akiről a meséinek megjelenésekor, 1914-ben Juhász Gyula így írt: ahogyan elmondja a meséket „Borbély Mihály ifjú gazda, az kész tanulmány minden elbeszélő számára. Itt nem egy talentum, nem egy zseni nyilatkozik, hanem minden fordulatában, minden ötletében és szeszélyében a legnagyobb és a legelső zseni maga: a nép, a magyar nép. Petőfi, Jókai, Tömörkény főfő tanító mestere.” Az életrajzi krónika írója kiderítette: Michail Borbély, vagyis Borbély Mihály 1882. augusztus 24-én született Kerektón. Innen indult el hányatott útjára, úgy, ahogy „a szél elindítja a ballangókórót, és görgeti maga előtt a gyepen hol ide, hol oda”. Itt Kerektón találkozott egy Horgosról elszármazott öreg juhással, akitől a meséket tanulta. Mások egy nagybácsi számadót is emlegettek, meg

olvasni tudó anyját. Mindenesetre a kiskanász és a juhászbojtár útja önmagában is mesébe illő: Kisbikács-, Nagybikács-, Aladár-, Kerektó-majorokban nevelkedett – szinte lépésről lépésre azt az utat járta végig, amelyet későbbi meséinek hősei is. „Simogyhoz való vonzódása mélységesen emberi vonás – írta róla, alakjával szinte azonosulva Kalapis Zoltán –, hiszen itt élte le gyermekéveit, itt serdült férfivá, itt találkozott mesemondó mintaképével. Ismert világ ez számára, rokonokkal, barátokkal van benépesítve, és persze emlékekkel is. A zöld tavaszok és barna ősök, a harmatos hajnalok és citerázó esték, az illatos árkok és a kövér tájak, a síró bíbicek és a bodza lombja közül rebbenő verébraj emlékével. Mi ez, ha nem a szülőföld vonzása, a megszépítő múlt képe?)* Észre kell venni, hogy a krónikás milyen nagy mértékben azonosult a tájjal, és a tájban élő alakjaival, ő is abban a sejtelmes világban jár, „amelyben nincs különbség a két ikertestvér, az ima és a babona között”, s itt fedezi fel Borbély Mihály meséinek „életizét”.

Ez az első „történelmi” portré, amelynek megrajzolására Kalapis Zoltán kísérletet tett. Borbély Mihály alakja tapinthatóan már nem élt a táj emberének emlékezetében, de szellemi arcvonása ha nehezen is, ha körülményesen is, de kibontható volt a reá telepedő homályból. A krónikás emléktöredékekből, megidézett élethelyzetekből, hangulatfoszlányokból próbált meg összerakni egy világot, de segítségére voltak a korabeli sajtóbeszámolók, a levéltári források, a családi dokumentumok és a hozzátartozói emlékezések is: mindaz, amivel egy történész, egy történetíró rendelkezhet egy alak, egy történet megrajzolásakor. Érdeemes azonban odafigyelni a folyamatra: Kalapis Zoltán szinte a táj középpontjába helyezte magát, a látvány szemlélése, a korhangulat fürkészése révén teremtett közvetlen kapcsolatot kutatásának tárgyával. Erre a közvetlen élményre épült azután az a bámulatos tárgyi tudás és tényismeret, amelyből a portré – vagy a történelmi esemény – legapróbb részletei is a helyükre kerültek. Borbély Mihály élettörténetének rekonstruálásával kapcsolatban a szerző leírt egy esetet, mely önmagában is jellemző Kalapis módszerére: „kutatásaim során mindenütt kerestem katonafényképét. Mert, ugye, ha máshol nem, Bécsben csak lencse elé állhatott. Sokáig még a hírért sem hallottam. Végül is leánya, Borbély Annus erősítette meg feltevésemet. A fénykép 1927-ben még megvolt Crna Barán (Feketetón), ottani tanyájuk falán kék nadrágban, piros mentében. Borbély Mihály arcképe rá volt ragasztva. A kép eltűnt.” Előbukkant viszont Borbély Annus fiókjából a mesemondó öregkori fényképe, amely az unokái körében őrizte meg az alakját. Ez volt a második fénykép, amely „valaha is előkerült”, illetően Kalapis Zoltánnak köszönhetően történelmi emlékké vált.

Az egyházaskéri Borbély Mihály a sokat látott és sokat próbált emberek sorába tartozott, minden alkalmat megragadott, hogy a maga embere legyen. Álma egy tanya volt, amit idős korára meg is teremtett magának. „Ami a világon dolog volt, azt mind csinálta” – mondta a húga, Borbély Roza. Moholon cserép-

edényt vásárolt – mázas köcsögöket, szilkéket és korsókat –, amit azután Bánátban eladott. Kocsival hordta a hagymát és a krumplit a törökbecsei piacra. Az első világháború után felcsapott lisztcserélőnek, majd ezen túllépve kenyeret sütöttek eladásra. Bandájával utat kövezett Szerémségben, de volt disznókereskedő és lócsiszár is. Kálmány Lajosnak napszámba mesélt, kellett neki a pénz – azzal, hogy majd folytatják, de a teljes meseanyag sohasem állt össze. Szerette a pénzt, a vásárok után azonban soha nem került el a lacikonyhát. Amerre járt, papucsot mindig vett az asszonynak. Féltékeny ember volt, de ő nem vetette meg a más asszonyát. Párjával együtt nagyon szerettek táncolni, nélkülük nem múlt el bál a környéken. Borbély Mihály hirtelen haragú, nagytörvényű ember volt, hazaérkezésekor mindig nyitva kellett állnia a nagykapunak. Akaratos, elszánt és célratörő ember volt, akinek alakja ott magasodik a legnagyobb magyar mesemondók sorában. Esendő voltában is óriási szellem volt, alkotó-teremtő ember, a maga sorsának kiteljesítője. Hogy élettörténetét megismerhettük, hogy meséit szellemi értékeink között számon tarthatjuk, azt Kalapis Zoltánnak köszönhetjük. És persze Kálmány Lajosnak, akiről történetírónk másfél évtizeddel később nem kevésbé izgalmas portrét rajzolt, kóborló paptudósnak, a század egyik legnagyobb néprajzkutatójának nevezve őt, aki azonban lépten-nyomon vihart kavart maga körül, ujjat húzva Torontál vármegye előljáróival is.

Borbély Mihály és Kálmány Lajos találkozása óriási jelentőségű esemény volt a maga idején; 1914-ben megjelent közös „alkotásuk”, a *Pingált szobák* című népmesegyűjtemény új fejezetet nyitott a néprajztudományban. Először fordult a figyelem a népmeséket „megalkotó” szellem felé, először fedezték fel a világgal még összhangban élő parasztember lelkének hatalmas dimenzióit, azokat a belső tereket, ahol a meseszerű világteremtő folyamatok a maguk színességében bontakoznak és teljesednek ki. Borbély Mihály – s az ő nyomában járó Fedics Mihály, Lacza Mihály és özvegy Palkó Józsefné – olyan otthonosan élt a maga világában, olyan szervesen épült be a paraszti élet horizontjának határai közé, oly nagy mértékben birtokolta annak rendjét és fogalom-készletét, hogy annak képzeletbeli szintéziseként megalkotta meseszerű megfelelőjét. A mesealkotó juhász és napszámos a képzeletében a valóság humanizálásának szándékával alkotta meg az erkölcsös és jogszerű világ látomását, amelyben a számára elfogadható rend a legfőbb törvényteremtő erő. Ami nem lehetett az övé a dűlőutak, a szikések és a legelők mentén, azt megalkotta képzeletének megtisztított fogalomrendszerében. Kálmány Lajos nyomán Kalapis Zoltán számára is az volt az elragadó Borbély Mihály személyében, hogy az egyszerű napszámos ember képzeletében újra tudta alkotni a világot, amit a maga elképzelése szerint szeretett volna élehetővé tenni. A krónikás figyelme mindig azokat a teremtő szellemeket kereste, azok titkait kutatta, akik át akarták alakítani azt a világot, amelyben élniük adatott – ezért voltak alkotó egyéniségek. Az egyházaskéri mesemondó ennek volt a bánáti őstípusa.

Borbély Mihály portréjának megrajzolását követően Kalapis Zoltán számára továbbra is nyitott maradt a kérdés: él-e még vidékünkön a nép soraiban az a világteremtő kényszer, amely népmesékbe, népdalokba vagy népballadákba menti át, alkotja újra az élet valóságos eseményeit. Ha igen, bizonyosága lenne ez annak, hogy vidékünkön a táj és a lélek még mindig szerves egységben, kölcsönös feltételezésben él egymással, hogy a hétköznapi események még elindítják a maguk törvényszerű folyamatait a lélek világában is. Bizonyosága lenne az annak, hogy az ember még a saját otthonaként éli meg a valóságot, még nem idegen annak társadalmi kulisszái között, a külső történések a lélek tájain is visszhangot keltenek. Vidékjáró útjai során nemegyszer balladás énektöredékekre lelt, egyes beszélgetőtársai még azt is tudni vélték, hogy a megénekelt gyilkosságnak valódi történeti alapjai voltak. Emlegették, hogy bizony a magyarcsere nyei Deák Gyurit meggyilkolták a tóbai búcsúban, Budai Józsit pedig a törökbecsei nagyutcán szúrták le. „Vajon lehetséges-e – fogalmazta meg a felettebb izgalmas kérdést Kalapis Zoltán –, hogy fél évszázaddal ezelőtt még ezen a mi tájunkon is élt a balladaalkotás kényszere? Vajon egy ilyen megrendítő helyi jellegű esemény kiválthatta-e” a balladateremtés folyamatát? Mert ha bebizonyosodna, hogy igen, a déli peremvidéken a XX. század első évtizedeiben is születtek népballadák, az teljesen felülírná azt a vélekedést, hogy modern századunk valósága oly mértékben alakult át, hogy vele szemben a népi alkotókedv teljesen kiapadt, s hogy ennek következtében népdalok és balladák sem születnek már. „Egy évvel ezelőtt született az ötlet – egy korábbi hasonló jellegű vállalkozásom serkentő visszhangja után –, hogy elindulhatnék a Budai Jóci című törökbecsei balladatöredék nyomában, hátha felderíthetem annak valódi hátterét. (...) Törökbecsét és környékét eddigi riportjaim során hagyományörző vidékként ismertem meg, s ezért okkal reménykedhettem abban, hogy a népi emlékezet megőrizte a teljes balladát, annál inkább, mert ezen a vidéken keletkezett, s feltehetően nem is terjedt tovább” – írta lelkes felfedezéséről 1978-ban a riporter. Az eredmény a tudományos világot is megdöbbenett: Kalapis Zoltán *Lappangó szájhagyományok – Újabbkori törökbecsei népballadák nyomában* (1978) és *Történelmes gyilkosságénekek – Egy újabbkori észak-bánáti ballada cselekményének valódi háttere* (1978–1979) című riportjaiban bebizonyította, helyi sajátosságként ugyan, de az 1920-as években még élt Bánátban a balladaalkotási készség, hogy bizony születtek népballadák a vidéken, és nem az a különös, hogy ezek a közösségen belül megfogantak, hanem az, hogy a megalkotásukon túl megőrzésükre már nem volt erő, nem volt akarat. Mert időközben légiesültek a kohéziós erők is, a dalok és a balladák úgy halnak meg, hogy nem szólnak senkihez, nincsenek többé meghallói. A délvidéki magyarság azonban a felfedezés nyomán így is gazdagabb lett két majdnem teljes balladával, a megmaradt töredékek, a változatok pedig a népi képzeletvilág gazdagságáról, eredetiségéről, ősi forrásainak továbbéléséről tanúskodnak.⁷

AZ INTERMEZZO

Borbély Mihály és a bánsági balladaénekesek fordították Kalapis Zoltán figyelmét erőteljesen a népismeret és a népiségtörténet kérdései felé. A szikések világában történeteket kutatott, és a múlt egyre távolabbi tájaira érkezett. Az időben már a folyamatokra is felfigyelt, a társadalmi részletek közötti összefüggések mélyén pedig felfedezte a történelem erőit. Ekkor jelent meg a *Zendüléstől a forradalomig – Bánáti munkásmozgalmi dokumentumok* (1981) című harmadik kötete. A könyv, amely idegenként áll Kalapis Zoltán életművében, idegen szöveg, amely sehogyan sem sorolható a történeti munkák közé, jöllehet a munkásmozgalom műfajába tartozik. Ilyen mivoltában azonban kifejezetten történelmietlen. Kalapis ebben a művében egy olyan világ apoteózisát vállalta, amelytől ő maga is idegenkedett; a *Zendüléstől a forradalomig* című kötete a teljes életművével áll szemben. Munkásmozgalmi portréi, kommunista életrajzai – melyek az eszme nagyszerűségét lennének hivatottak bizonyítani – öszintétlenek, s bármennyire is kalapisi alapossággal vannak kidolgozva, kényszeredettek és mutálóak. Agitprop-hatásúak. „Három év írásából válogattam ezeket a dokumentumriportokat. Kivételesen lapomban, az újvidéki Magyar Szóban jelentek meg. Ebből következik, hogy publikálásuk pillanatában tágabb értelemben vett napi jellegű volt – évfordulókhoz, megemlékezésekhez kapcsolódtak, a hagyományápolás szolgálatában álltak. A gyűjteményes kiadást is az alkalom szülte: a forradalom és a népfelszabadító harc kezdetének 40. évfordulója”⁸ – írta a szerző a könyv előszavában. E sorokban benne van a mentegetőzés is, mégis nehezen menthető.

Kalapis Zoltán e munkásmozgalmi könyvének megjelenésekor már két sikeres könyv szerzője volt, művelődéstörténeti tárcáit a Magyar Szóban sok százan, ezren olvasták, szociográfiai riportjaira tudományos körökben is felfigyeltek, kiváló sajtóvisszhangjuk volt – Magyarországon kellő módon vihart is kavartak. Úgy emlegették őt, mint egy elveszett világot, a Torontál újra-felfedezőjét, és a legjobb „falukutató” hagyományok folytatóját látták benne. Nem meglepő, hogy a *Zendüléstől a forradalomig* megütközést váltott ki, bizonyára pártfeladat volt a folyóiratok lapjain méltatni, ahogyan az volt akkoriban Brindza Károlynak vagy Petkovics Kálmánnak megszületésük pillanatában is fáradt, idejétmúlt és olvashatatlan könyvei esetében. Az első lapon kiderül, hogy az író csapdába került: a szerzőtől idegen volt az a dagályos stílus, ami ezúttal öszintétlenségről, kényszeredettségéről árulkodott. „Lehunyt szemét Fa József, egy korszak áldozata. Életéről még sok mindent lehetne mondani, csak azt nem, hogy mártíromsága hiábavaló volt. A kezéből kihulló zászlót mások emelték magasra. Nem sokkal halála után kigyulladtak a júliusi tüzek is” – összegezte egyik írását. Másutt, Veréb Zoltánról szóló dokumentumriportjában így fogalmazott: „A tőkés osztálytársadalom minden büntető rendelkezését kipróbálta

rajta, nagy erő kellett ahhoz, hogy útját töretlenül végigjárja. Mondom, néha úgy tartom, hogy az élet nagy adósa maradt Veréb Zoltánnak. Itt, az emlékeztető csendjében döbbsentem rá, hogy a legtöbbet kapta – a halhatatlanságot.” De még a történelmi munka is olykor-olykor osztályharcos jelleget öltött: „Nem vagyok kőfaragó, nem ismerem a mésző megmunkálásának titkát, s mégis márványtáblán dolgozom mostan. Véső helyett tollat forgatok – kitartóan, tempósan rakosgatom helyére a kallódó, feledésbe menő adatokat” – olvasható a Szécsényi János forradalmiságát méltató írásában. Ezekben a riportokban mindenki „elveiben kitartó”, „állhatatos katona”, „megalkuvást nem ismerő forradalmár”, „elszánt osztályharcos”, akik „proletárként születtek”, s mártíromságuk, szenvedésük a szebb jövőnk zálogát képezte. Uniformizált jelzők, pártbrosúrák kötelező szövegei ezek; ráadásul egy fáradtabb változatban, a halódó titóizmus előre nem sejtett poklának a küszöbén. A népfelzabáló háború dicsőséges története hivatkozási alapnak már eléggé avas volt, csak erőszakkal, dogmákba csomagolva volt életben tartható, hőseinek, a kommunista pártkatonáknak, a volt partizánoknak a kultusza már nem hatott lelkesítően az országépítő munkában. 1981-ben a valóság már egészen másról szólt: – az ország azért jutott el az agónia végső szakaszába, mert működéséhez az ideológiát halott, kiüresedett mítoszokból igyekezett meríteni. Az elszegényedés, a nyomor, az eszmei kiüresedés éppen annak volt következménye, hogy a társadalom nem talált korszerű válaszokat a felhalmozódott kérdésekre. Vezető politikusai még mindig azt hitték, hogy a harcosok napján eltáncolt kóló, a forradalmi báránysült, a frontharcos kitüntetés, a partizánfilmek és az emlékművek, valamint a világháborús emelt nyugdíjak elegendőek ahhoz, hogy az ország új energiaforrásokat leljen működésének biztosításához.

Ebben a könyvben egy pillanatra Kalapis Zoltán a „hagyományteremtő” szerepét is vállalta. Az 1920. január 18-a és 24-e között mindösszesen hat számot megélt kommunista pártsajtó, a *Közakarat* című magyar napilap jelentőségét méltatva feltette a szónoki kérdést: „Tényleg hullócsillag lett volna a *Közakarat*?” Maga válaszolt rá: „Csak bizonyos értelemben volt az – hirtelen jelentkezett, gyorsan tűnt el. De egyébként nem a közönséges fajtából való. Az effajta meteorokat ugyanis nem nyeli el nyomtalanul a sötétség, fényük, ha pislákolva is, fennmarad.” S hozzáteszi: pászmája napjainkig világít. Ennek ellentmond néhány sorral fennebb olvasható megállapítása: „a *Közakarat*, mintha nem vált volna szellemi örökségünk teljes értékű kincsévé, pedig megjelenésének napja, január 18-a akár a vajdasági sajtó napja is lehetne”. Ez persze egybecseng azzal a közkedvelt, de felettébb erőszakolt megállapítással, hogy a *Közakarat*-ban – baloldali elkötelezettsége, kommunista meggyőződése és osztályharcos küldetése tekintetében – a *Magyar Szó* elődjét kell látni. Ha valakinek, hát a sajtótörténésznek is kiváló Kalapis Zoltánnak, aki 1994-ben *A Magyar Szó fél évszázada – Adalékok a jugoszláviai magyar napilap történetéhez* címmel, már

korántsem osztályharcos alapon a lap történetét is megírta, ezt tudnia kellett volna.

Visszatekintve sincs semmilyen magyarázat arra, hogy miért volt szükség erre a könyvre – hacsak az nem, hogy ezzel a szerző (is) beavatottá vált. Kalapis Zoltán baloldali elkötelezettségű író és publicista volt, de nem volt elvakult doktriner, nem volt szüksége a beavatottak társaságára. Terepjáró újságíróként a bácskai és a bánási falvakban találkozott a jugoszláv társadalom kereteit fesztető problémákkal, a kisebbségi kiszolgáltatottságban élő magyarság gondjaival. Neki már akkor, 1981-ben, a népfelszabadító háború és a fegyveres felkelés 40. évfordulóján is tudnia kellett azt, amit későbbi, főleg öregkori műveiben – nem kimondva ugyan, de lépten-nyomon – sejteni engedett: hogy az osztályharc nem egyéb, mint erőszak révén szerzett rabság, szolgaság. Hogy a *Zendüléstől a forradalomig* című kötete mégis megjelent, az elsősorban a *Magyar Szónak* és a Forum Könyvkiadónak hozott múltó dicsőséget. Bizonyíték volt arra, hogy a vezető magyar intézmények a jugoszláv politikához kikezdehetlenül és megingathatatlanul lojálisak. Kalapis Zoltán számára pedig legfeljebb megkönnyítette a további történészi kutatásait. Forradalmár hősei későbbi nagy művében, az *Életrajzi kalauzban* megkapták méltó helyüket. Elsősorban róluk írta Szeli István, hogy nem „műveik önértéke” alapján kaptak helyet a nagy számvetésben, „velük inkább az évszázad törekvései, eszméi, felfogása jellemezhető”.⁹

VISSZA A BETELEPÍTÉS KORÁBA

Mennyivel őszintébb Kalapis Zoltán hangja, amikor újabb riportútra készül-vén útitársként szólítja meg az olvasót: „A sokarcú Bánát ismertebb természeti képe főleg a Temestől északra fekvő részekben tárul a kíváncsi szem elé, ott valahol a Tisza mentén, a Bega partján, a zsiros szántóföldeken, a szikes gyep-táblákon. (...) A Delibláti-homokpuszta az évek hosszú során összezsugorodott, de még most is 35 kilométer hosszú, 10-12 kilométer széles. (...) ebbe a különle-gesen szép világba invitálom az olvasót, a homokfásítás kezdetének 160. évfor-dulója alkalmából – a homokon élő emberek közé, az illatos buckák és a lombos erdők csendjébe.”¹⁰ Vagy amikor az *Egy torontáli vásár aranykora* (1979) című történeti tanulmányában a családi vagyonszétválásokról, a házközösségről és annak eredetéről értekezett. A szerző már a történetírás területén járt, amikor a házközösségek földbirtokának eredetéről kiderítette, hogy katonai, azaz kincstári birtok volt, s mint ilyent csak haszontulajdonba adományozták, s a határőrök katonakötelezettsége tulajdonképpen ezen alapult, a katonai hűbé-resség jegyét viselte. A történetíró egyre távolabb tekintett az időben – Kalapis Zoltán a déli peremvidék újkori történelmének forrásvidékére, az újratelepítés korába tért vissza. Megtalálta azt a területet, ahonnan elindulva újraalkothatja a magyarság déli peremvidékének újkori történetét. „A debelyacsaiai ősei

1794-ben érkeztek erre a vidékre Hódmezővásárhelyről, Szentesről, Makóról és Gyöngyösről. (...) azok, akik megülték ezt a tájat, nem katonaként jöttek a határvidékre, hanem telepesekként, a kedvezmények, az ingyenes úrbéri telek, a szesszió (34 holdnyi földterület) miatt és a boldogulás reményében. Tíz évre adókedvezményt és hadkötelezettség alóli felmentést kaptak, mert a kincstár megítélése szerint legalább ennyi időre volt szükség, hogy a műveletlen földek újra termőre forduljanak.”¹¹

Kalapis Zoltán ekkor tette meg azt a lépést, amelynek megtételére a Délvidéken előtte senki nem vállalkozott: belépett a magyar nemzeti történelembe. Ettől a pillanattól kezdve minden, a „lentséggel” kapcsolatos felfedezése, minden meglátása a magyar történelem egészén belül nyert magyarázatot és értelmezést. 1980-at írtak akkor, az Alvidék falvainak sora emlékezett azokban az években megalapításának, a Délvidékre telepítésének 200. évfordulójára, és ez kiváló alkalmat nyújtott a történelmi múlt eseményeinek felidézésére. Ezt azonban a nagy ideológiai partszakadások közepette túlságosan veszélyesnek ítélte a szerb politikai vezetés, ennek következtében minden eszközt megragadott az újratelepítés ünnepének megakadályozására. Egy mesterségesen keltett botrány keretében a hatalom megmutatta, mekkora veszélyt lát a történelemtől való gondolkodásban.

1985 októberében a *Becse történetéből* című egyházi kiadványt az Újvidéki Felsőbíróóság váratlanul betiltotta, példányait begyűjtötte és megsemmisítette. A tanulmánykötet legfőbb hibája az volt, hogy a kiadvány 33. oldalán szerepel egy tábló, amelyen a következő felirat volt olvasható: „Az óbecsei Állami Népiszkola tantestületének tagjai – A felszabadulás első évének munkásai 1941–1942”. Mellette ott volt a koronás magyar címer. Ennyi elegendő volt ahhoz, hogy a könyv „profasiszta és kleronacionalista” kiadványnak minősüljön. A kiadvány megbélyegzésében a *Magyar Szó* élen járt, de felsorakoztak mellette a tartományi és a köztársasági szerb újságok is. A helyi lap, a *Becsei Újság* névtelen cikkírója 1985. október 19-én megjelent írásában így fogalmazott: „A szóban forgó kiadvány megjelentetése nem az első próbálkozás társadalmi berendezésünk megdöntésére és nem az első példája az ország rendszere elleni támadásnak, de kétségkívül a legdrasztikusabb.” A *Kommunista* című pártlap pedig 1985. október 25-én *Tudományos címkével álcázott sötét elméletek* címmel ítélte el a könyvet. A történelem felé forduló érdeklődők számára mindebből az derült ki, súlyos retorziók veszélye nélkül nem lehet az elmúlt évszázadok mélyére tekinteni – a történelmi kutatás és a történetírás addig is csak megtűrt mivoltát elveszítve a tiltott tudományok sorába került.

Ilyen körülmények közepette 1986-ban nem kerülhetett sor Bácskossuthfalva (akkor még Ómoravica) kétszáz éves jubileumának a megünneplésére, és nem jelenhetett meg a tervezett falumonográfia sem. Csak évekkel később, 1988 végén, 1989 elején a *Topolya és Környéke* című hetilap közölte 24 folytatásban

Gulyás László és Besnyik Károly *Részletek Moravica monográfiájából* című írását. Pénovátz Antalnak *Pacsér* című 1988-ban – a betelepítés ugyancsak 200. évfordulójára – megjelent településtörténeti tanulmánya kapcsán a *Magyar Szó* kritikus újságírója – a korra jellemző módom – így fogalmazott: „A helytörténetírás nálunk igen hálátlan feladat, több szempontból is. Először, ez a munka alapos felkészültséget, tárgyismeretet, s nem utolsósorban körültekintő, tudományos megalapozottságot igényel, amely sok hasonló kiadvány szerzőjének az esetében hiányzik, hisz nemritkán amatőr történészek, szakavatatlan »falukrónikások« nyúlnak a témához. A másik ok, amiért mostohán viszonyulunk a helytörténetíráshoz. összetett társadalmi-politikai viszonyainkban és a nacionalizmus térhódításában keresendő. Politikai fórumok nemegyszer ezekben a kiadványokban vélik felfedezni egyes nemzet vagy nemzetiség favorizálását, s a helytörténetírásban a történelmi múltra való hivatkozás leple alatt látják újjáéledni a nacionalizmus szellemét.”¹²

Kalapis Zoltán szociográfiai és művelődéstörténeti riportjai során hamar felismerte, bárhová is nyúljon, bármerre is forduljon, lépten-nyomon a történetiség kérdésével kerül szembe. Kutassa bár a hagyománymegtartó szándékok eredetét, keresse a folklorjelenségek okait, kövesse a közösségek vándorlásának útjait, értelmezze a szálláshelyek létesítésének, feladásának vagy megtartásának eredőit, minduntalan a történeti kérdésekbe ütközik. Már az is történelmi okokra vezethető vissza, ha egy falu lakosságának jelentős része vándorbotot vett a kezébe, és más vidékre települt át. Ezek az emberek valami oknál fogva feladni kényszerültek korábbi szálláshelyüket. Vagy azért, mert az otthonnak nem volt megtartó ereje, vagy mert a megtartó erőnél is hatalmasabb volt a kényszer, amely elszakította őket a megszokott tájtól. Honnan e nagy vándorlási hajlam a déli peremvidék magyarjaiban? Miért nincs az otthonnak megtartó hatalma? És a hagyomány sem köti a táj lakóját? Honnan ez az óriási vándorlási hajlandóság? Miért nem őrzik magyarjaink a szülőföldjüket? A közösségi sorskérdések hosszú sora követelt megnyugtató vagy elfogadható választ.

A kérdéssel Bori Imre is találkozott, ő a szülőföld és lakója kapcsolatát tragikusan törekenynek ítélte. Úgy látta, hogy „azok, akik kétszáz évvel ezelőtt útra keltek, hogy benépesítsék a bácskai és bánáti »puszta ország« térségeit, igen gyorsan, talán már az újonnan letelepült második nemzedék emlékezetében fakulni kezdett a múlt, az a világ, ahonnan új hazát és házat indultak keresni. (...) miért ez az oly feltűnő feledés, ez a múltnak hátat fordító dac? A közelmúlttól való elfordulás és a távolabbi, a középkort idézővel szembeni közömbösség ez, hiszen az új letelepülők nem vették birtokba a magyar középkor akkor még álló, regényes emlékeit.”¹³ Úgy vélte, hogy ezen a tájon a békeszerződések az elmúlt századokban több pusztulást vittek végbe, mint a háborús idők, és elsősorban a népi közösségtudat az, ami a szüntelenül bekövetkező törések, összeroppanások és megoszlások ellenében az állandóságot jelentette és jelenti ma is. Bori Imre

szerint nem az a kérdés, hogy hol teljesedett ki a délvidéki magyarság szellemi élete, hanem hogy miként is jöhetett volna létre ennyi tragikus esemény közepe! És bár a délvidéki magyarság soraiban igen erőteljessé vált a tradíciók felé fordulás, a múlt eseményei felfedezésének és megismerésének a vágya, az „1960-as évek második feléig és az 1970-es évek elejéig kellett várni, hogy a táj magyar történetét felfedezzük, és az elmúlt hétszáz esztendő műveltségi eseményeire fényt derítsünk”. Történelmi emlékeink felkutatásával a magyar identitásunkat kellett aládúcolni, eltüntetve a „sok fehér foltot az egyetemes magyar művelődéstörténet térképéről, mert ezek a fehér foltok rendre ott voltak, ahol a jugoszláviai-vajdasági magyarságot kellett volna ezeken a térképeken jelölni”. Egyszerre kellett irodalomtörténetet, művelődéstörténetet írni, népköltészeti antológiában fedezni fel azt a gazdag művelődési értékvilágot, amely az élet és a történelmi események felszíne alatt húzódott meg, és némaságra volt ítélve. A kutató e népek saját elhagyott, elfeledett kincseit mutathatta fel. Hogy ez tényleg az 1960-as évek második felében kezdődött-e – vagy jó két évtizeddel később –, az erősen vitatható.

Hogy a vándorlások, a be- és kitelepülések, a falualapítási kísérletek, a keserű hangulatú felkerekedések és a reményteli honfoglalások milyen nagy mértékben határozták meg a Délvidék lakóinak életét, arra Kalapis Zoltán az általa olyannyira kedvelt – már-már szülőföldjévé fogadott – Tisza mente, Törökbecse és környéke sorsának alakulásában mutatott rá. Tanulmányának beszédes címe, *a Majorról, birtokról, tanyáról – faluba* (1983) a folyamat irányát is megmutatja. „Két zárt település, Törökbecse meg a Beodra és Karlova, a későbbi Dragutinovo egyesüléséből létrejött Novo Miloševo határában, egészen a Tiszaig – úgy is mondhatom, hogy egy tenyérnyi területen – a XIX. század második felében és a XX. század első harmadában a szórványtelepüléseknek sok formája jött létre. (...) A legjellegzetesebbek közülük a majorok, amelyek a Beodrához tartozó nagy kiterjedésű, csaknem tízezer holdas Karátsonyi-uradalom részeként jöttek létre, nagy ököristálókkal, testes hodályokkal, hosszú, egy tető alá szoruló, sok családot befogadó cselédházakkal. Koszorú alakban ülték meg a tájat, a Tiszától keletre haladva sorakozott egymás után Kerektó, Aladár, Vörösistáló, Öreghodáj, Újtanya, Újszállápuszta, Paktó.”¹⁴ A majorok hosszú sora azonban e szikes talajon a komolyabb településhálózat kialakítását nem tette lehetővé, az egyedül jövedelmező birkatartás kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a cselédek, a napszámosok és az önálló gazdálkodók tartósan megtelepedjenek a vidéken. Ennek következtében a térség lakói állandó mozgásban voltak. Akik felkerekedtek, azok helyére az ugyancsak kertészfalvakból, Szajánból és Jázovából (Hódegyházáról) jöttek újabbak, de érkeztek ide messzi tájakról is: a szlavóniai uradalmak mélyéből és a szerémségi egyházi birtokokról. A gyarapodás másik fő forrása a Tisza túlsó partján lévő bácskai települések szegényparaszti népesége volt. (Kálmány Lajos híres mesemondója, Borbély Mihály a meséit egy

Kerektóra került horgosi juhásztól tanulta.) Így népesedett be a Törökbecse és Beodra közti térség a XIX. század végén és a századforduló táján, a két háború közti időszakban.

Kalapis Zoltán a vidék lakóinak sorsát Akacs falu történetében mutatja meg. A településről Bálint Sándor *A szögedi nemzet* című munkájában így írt: „A Tisza több hajdani mellékága között feküdt, a nép a szigeteken pákáséletet folytatott. A török adószedő évente egyszer csónakon kereste fel.” A telepítvényes falut Beodra földesura, Karátsonyi Bogdán alapította 1816–1817-ben, és szegedi szerződéses dohánykertészekkel népesítette be, hozzájuk 1826-ban a Jászságból és Nagykunságból ide telepített családok csatlakoztak. A földet, a házhellyel együtt, csak használatra kapták, s ezért a dohánytermés nagyobb részével tartoztak a föld valódi tulajdonosának, Karátsonyi Bogdánnak. „A tájból láthatóan kiemelkedő magaslaton, ahol a telephelyet kijelölték a számukra – egy gerincen, mondják a helybeliek – Akacs néven a középkorban is volt egy település. 1332-ben már parókiás hely, temploma Achatius ókeresztény vértanúnak volt felszentelve. Elmagyarosodott alakját a középkori tizedjegyzékben található Akacs, Akácsy családnevek őrzik. Nyilván a helynév forrását is itt kell keresnünk. A település a hódoltság idején is lakott. (...) A törökök kiűzése után a hajdúk, útonállók és szegénylegények gyülekező- és menhelye. Különállásuk, szilajságuk, a hatósággal szembeni dacolásuk miatt a környék népe Akacs vármegye néven emlegette a vidéket. (...) Az új kertészfalu is ezt a nevet vette fel.” A kertészet azonban nem hozta meg a várt eredményt, nem sikerült megteremteni a falunak jövőt biztosító gazdálkodási feltételeket. „A sorvadó települést 1890-ig túrték meg a Karátsonyi-uradalomban – követte nyomon sorsuk alakulását Kalapis Zoltán. – Ekkor a földesúr végképp kiadta a kertészek útját, mivel az általuk bérelt földdel más szándéka volt. (...) A lakosság két lehetőség között választhatott: vagy elvándorol más vidékre, vagy uradalmi cselédként a környező majorokban telepszik le.” Ekkor 22 család az alakulófélben lévő Muzslyára költözött. Valamivel korábban, 1883-ban 17 család, jó néhány bánáti kertészfalu elvándorló lakóival együtt, a bácskai Telecskát alapította meg. Az 1883-ban bekövetkezett újabb elvándorlás azonban már megpecsételte a falu sorsát, Akacs eltűnt a föld színéről, mint annyi más telepítvényes falu a vidékünkön.

Minden más esetben a majorságból a faluba, a faluból a városba történő átköltözés civilizációs folyamatnak is tekinthető, hiszen a mindennapi életvitel gazdagodásával jár együtt. A bánáti szikesen – ahol az embereknek még a kertészkedés sem biztosított megélhetési lehetőséget – ez nem így történt. Olyan közösség kényszerült újabb vándorlásra, újabb otthonkeresésre, amely alig két emberöltővel korábban érkezett a vidékre – s a táj belakására, kulturális értelemben vett otthonná alakítására ideje sem volt igazán. Még a templom köré sem szervezhatték az életüket, templomot sem volt alkalmuk építeni. A majorok és a tanyavilág lakóinak útrakelése valószínűleg a katasztrofális érzését növelte.

Lakott puszták, tanyák, tanyacsoportok és majorságok laza hálózata képtelen volt olyan szilárd lakóközösséggé, településhálózattá fejlődni, amely gazdasági és szociális biztonságot nyújtott volna a lakóinak. A királyi Jugoszlávia megalakulásakor azután végképp megpecsételődött a bánági Tisza mente lakóinak a sorsa. A bácskai és a bánáti magyar és német latifundiumokhoz hasonlóan az állam a Karátsonyi-birtokot is kiszajátította azzal az ígérettel, hogy a földet majd kiosztja a dobrovoljacoknak, az első világháború önkénteseinek és a szerbiai agrárérdekelteknek. A szociálisnak hirdetett földosztás azonban annyira részleges volt, hogy már maga a törvény sok nincstelent kirekesztett belőle, további sikertelenségét pedig nagyban fokozta a korrupció, a nemzeti kirekesztő szándék és a különféle spekuláció.

Hasonlóan szomorú és hányatott a szajáni lakosok sorsa, akik ugyancsak kivették részüket a vándorlásból. A falu kincstári telepként jött létre 1770 és 1780 között Majdánnal, Rábéval, Tordával, Kisorossal egy időben, amikor az új élet reményében a Szeged környékéről kirajzott dohánykertészek Kikinda és Törökkanizsa lakosságát is jelentősen gyarapították. A történeti források szerint a folyamat azonban még korábbi kezdetű, „Jázován állítólag már 1760-ban voltak kertésztanyák. A nagy fordulat valójában 1782 után állt be, amikor a bánáti kamarai birtokok tetemes része a főleg örmény, cincár, macedón és szerb származású gazdag kereskedők, udvari szállítók, a Csekonicok, Nákók, Kissek, Karátsonyiak, Szervitzkyek kezébe került. Ettől kezdve az új birtokosok csapatosan telepítették földjeikre az elhíresült, specializált termelőket – a kezdődő kapitalista termelési mód e jellegzetes vándormunkásait.” Sorsukat a történetíró *A szajáni dohánykertészek* (1985) című tanulmányában követi nyomon. Az új honfoglalók sorsa a letelepedés és a reményteljes újrakezdés után kilencven évvel, 1873-ban futott vakvágányra, amikor sokévi huzavona után egy törvény végre lehetőséget adott a dohánykertészfalvak lakosságának, hogy bérelt földjeiket örök áron megváltásuk. Ezzel elsőként Szaján élt. „1879-ben ideiglenes szerződést kötött a földesúrral, 1882-ben pedig véglegeset, s ekkor az ottani szóhasználat szerint »megörökölt« a falu. (...) Akik földhöz jutottak, sokan nem tudták törleszteni az örökváltságot, emiatt mintegy 3000 hold visszaszállt az uradalomra. Ekkor nagyon sokan vettek vándorbotot a kezükbe: 1883 és 1890 között mintegy 1700-an. Azok, akik nem örökölték – mintegy 220 család – 1883-ban bácskai kincstári birtokra költöztek, s megalapították Gyulafalvát, a mai Telecskát, azok pedig, akik nem tudták fizetni az örökváltságot, a Becskerek melletti kincstári telepen, Muzslán találtak menedéket.”¹⁵

Ugyancsak sajátosan egyedi történet Lukácsfalva megalapítása is. 1785-ben Lázár Lukács écskai birtokos a környező megyék törvényhatóságaihoz fordult, s így tette közhírré, hogy „mintegy száz családot keres, akiket ő szerződéses alapon fogadna fel, és akiket Torontál vármegye mérsékelten adóztatna a célból, hogy műveljék a maradvány földekből kihalított kerteket”. Szegedi magyarok

és vingai bolgárok kerültek ekkor a Béga partjára, s megalapították a birto-
kosról elnevezett Lukácsfalvát. Ily módon 1800 táján megkezdődtek a kincstá-
ri telepítések. „Így jött létre 1817-ben a kiszáritott alibunári mocsár területén
Ürményháza, amely az akkori temesvári kincstári igazgató nevét vette fel. A
nagyobb arányú telepítések eltartottak egészen a XIX. század derekáig, de a
dohánykertészek kisebb-nagyobb csoportjai ezután is szivárogtak. Így az 1852
és [18]56 között a szegedi Pallavicini-birtokon szétvert kertészfalvak lakossága
Beckerek mellett, Magyarszentmihályon kapaszkodott meg.”¹⁶

Az Alvidék történetírója, Kalapis Zoltán a XVIII. századi betelepítés és az
újraterelítés kérdésével elérkezett a Délvidék újabb kori történetének forrás-
vidékére. A középkori magyar állam 1526-ban történt megszűnését követő és
a felszabadító háború kiteljesedéséig terjedő több mint százhatvan év során a
török által megszállt területnek megszűnt a kultúrtájjellege. A várak, erődítme-
nyek, katedrálisok, kolostorok és udvarházak helyét a futóhomok és a mocsár-
világ vette át. „A föld visszaesett korábbi állapotába, újra vadonná, mocsarak,
ingoványok, vadvizek birodalmává lett, mert a talaj eredetileg is vízenyős, lá-
pos volt. Az egész vidék, amelyet a rajta virágzó életért azelőtt paradicsomnak
magasztaltak, gyászos pusztasággá romlott, s most már az utasok temetőjének
nevezték”¹⁷ – írta az aracsi bencés apátságról írt történeti munkájában Berecz
Sándor. Gazdátlan – és ennek következtében – műveletlen földterületek vége-
láthatatlan sivárságát még a lakott terület nyújtotta változatosság sem szakította
meg, nem volt ugyanis számottevő település a vidéken. A mohácsi pusztulást
követő években, de főleg Buda 1541-ben bekövetkezett elvesztését követően a
török csapatok több hullámban égették fel a számukra felvonulási területnek
számító vidéket, az Alföldet. Az akkor már gazdag földművelői és gazdálkodói
hagyományokkal rendelkező lakosságot vagy legyilkolták, vagy rabszíjra fűzve
elhurcolták. Aki maradt, az bujdosásra adta a fejét – bevette magát a mocsárvi-
lágba, és gyűjtögetésből próbált megélni. Györffy István *Az alföldi népélet* című
művében így írta le a vidék török uralom alatti állapotát és az életben maradt
lakosság életkörülményeit: „Amint az égető, pusztító ellenséges csordák ren-
des lakóházaikat elpusztították, házaikat többé nem építették fel, mert hiszen
nem tudhatták, hogy pár nap múlva nem perzseli-e fel megint az (...) ellenség.
Gödröt ástak a földbe, e fölé az elpusztult ház füstös gerendáiból valami fedél-
széket ácsoltak össze. Ezt meghordták gízgazzal, fölébe meg földet hánytak, és
kész volt a (...) hajlék. Ha menekülni kellett, ezt már könnyebb szívvel hagyták
el, mint a fennálló házat... De nem csak az ember bújt a föld alá, hanem a
jószágai is. A kezes jószágot föld alatti istállóban tartották, a szilaj jószágok
ellenben a rétségeken, lápokon töltötték a telet, nyarat.”¹⁸ Bél Mátyás a *Notitia
Hungariae antiquae, mediae et novae* című hatalmas művének a korabeli Ma-
gyarország leírásával foglalkozó részében a következőket írta az 1730-as évek
elején tapasztalt Bács-Bodrog vármegyei állapotokról: „...igen kevés magyar

lakost találunk itt, és azokat is szanaszét szétszórva és saját fajtájuktól majdnem elfajulva. A rácok igen sokan vannak, vegyesen olyan németekkel, akiket a mi korunkban telepítettek oda. Tehát nem egyetlen nyelv uralja ezt a helyet, a rácokén kívül, amely a leggyakoribb, hallatszik – bár ritkábban – a magyar és a német nyelv is. Napon szárított téglákból gyorsan építik a házaikat, amelyeket szalmával hanyagul befednek. A legtöbb rácnak ház helyett föld alatti üregei vannak. Tudniillik egy négyszögletes, három-négy öl hosszú és másfél láb mély gödröt ásnak, olyan széleset, amilyent a család létszáma megkíván. Az oldalain a földből padokat alakítanak ki, és ahol a legalkalmasabb, ott egy tűzhelyet is kivájt sütökemencével, ahol a kenyeret sütik. Az így elkészített üreget majdnem minden rendszer nélkül fedik be gerendákkal, amelyekre nádat és szalmát dobálnak az eső távoltartására. A tűzhely fölött egy kerek kosárból készült lyuk van, amely kémény helyett van, és a füst kivezetésére szolgál. Hogy pedig a lemenszendő földből készült falak be ne omoljanak, agyaggal kenik be azokat. Nappal akár a bejáraton, akár más nyíláson át leereszkedve azt hinné az ember, hogy itt új barlanglakók (ethiopiaiak) vertek tanyát. Kétségkívül az ilyen helyre érkező és a helyzetet nem ismerő idegen csak az említett lyukakon keresztül felszálló füst jelzéséből fogja könnyen felismerni a falu lakott voltát.”¹⁹ Ilyen állapotokat rögzített a tudós utazó a Bács megyei közgyűlés által 1735. június 26-án hitelesített feljegyzéseiben, tizenhét évvel a pozsareváci békekötés után. És bár Bél Mátyás Bács-Bodrog vármegyei benyomásait és élményeit rögzítette, nincs okunk kételkedni abban, hogy az akkortájt a Temesi bánság területén is hasonló volt a helyzet.

A tájtörténetnek ez az újabb fejezete 1718-ban, a pozsareváci béke megkötésével kezdődött. Szekfü Gyula nagy történeti művében, a *Magyar történetben* így jellemezte a korabeli állapotokat: „A mai kor magyarjainak ősei (...) a XVIII. század elején, a béke beköszöntével örvény szélén állottak, mely éppen elnyelte múltjukat. Ez az ide-oda tologatott, erre-arra vándorló népesség Európában szinte példátlanul próbálta meg elfoglalni a saját hazáját, melynek védelmében fogyott meg annyira, s a régi helyi tradíciókból kiválva az új helyzet követelményei szerint próbált átalakulni.” A pozsareváci békével a Porta lemondott a Temesközről, Szerémségről és Belgrádról, a terület azonban nem került vissza Magyarországhoz, hanem Ausztria, illetve a császárság „újszerzeményi kerületként”, hadikárpótlás címén bekebelezte. A középkori Temesköz Temesi bánság néven önálló közigazgatási egységként, közvetlenül Bécs alá volt rendelve, irányításával pedig Claudius-Florimond Mercy gróf kormányzót bízták meg, aki 1718 és 1733 között látta el ezt a tisztséget. Kalapis Zoltán hivatkozik egy a temesvári kormányhivatalban 1763-ban keltezett iratra, amelyben ez olvasható: „a császárnő (Mária Terézia) a Bánságot mint egészen sajátyszerű tartományt olyan módon bírja, hogy (...) ő az egyedüli univerzális földesuraság”²⁰, az ő nevében igazgatta a kormányzó, illetve a kincstári hivatal a területet.

Bécs tehát teljes mértékben az irányítása alá vonta az újonnan felszabadított területeket, azok gazdasági értékével maga rendelkezett. A törökellenes háborúk költségeit az udvar ugyanis a felszabadított területek lakosaira hártotta, azoknak kellett a háborúk és a hadjáratok összes terhét viselniük. Ács Zoltán *A harmadik honalapítás* című könyvében rámutat, 1685-ben a királyi Magyarország 32 vármegyéje fizette a szövetséges seregek fenntartására kivetett adók hetven százalékát. A Magyarországra jutó 96 174 havi porcióval szemben a többi Habsburg-ország összesen 45 625 havi porciót fizetett. A bécsi udvar a háborús költségek fedezésére az egyik bevételi forrásnak a felszabadított területeket, más szóval az *újszerzeményi* területeket tekintette. „A töröktől visszafoglalt területeken csak azok tarthatják meg a birtokaikat – oktatta ki Radonya pécsi püspököt az udvari kamara 1687-ben –, akik még a török idő alatt szerezték meg őket; minden e kivétel alá nem tartozó terület hasznát és jövedelmét a sok vérbe és pénzbe kerülő háború költségeinek fedezésére kell fordítani.” Az „Újszerzeményi Bizottságnak” szüksége volt a nagy kiterjedésű birtokokra, hogy ezekkel fizethessenek az udvar hitelezőinek.²¹ A magyar rendek tiltakozása ellenére a felszabadított magyar területeket a bécsi udvar nem csatolta vissza Magyarországhoz, hanem tizenegy kerületre osztotta, és 1778-ig külön kormányozta. „A porta hatalma alól felszabadult Délvidék előbb örökös tartomány lett, a bécsi kormány fél évszázadon át idegeneket, nyelvünkön nem értő férfiakat nevezett ki a csanádi püspökségre – foglalta össze a történeti kutatásai nyomán szerzett ismereteit Berecz Sándor. Majd így folytatta: – A káptalan tagjai svédok, olaszok, csehek, bolgárok, dalmaták, westfáliak és ausztriai németek voltak, sőt csaknem az egész csanádi klérus német, bolgár, francia és szláv volt. Minden ízében német tartomány volt ez, amelynek intéző embereit, világi és egyházi férfiai a legkevésbé sem érdekelték a magyarok elkallódott emlékei.”²² A vidékre tévedt, új hazát kereső magyar jobbágy kimaradt minden juttatásból, az egykori magyar földön „legfeljebb szolga lehetett”. Kalapis Zoltán a Bánság múltjával foglalkozó történeti műveiben maga is központi kérdésnek tekintette a bécsi udvar és a déli területek viszonyát.

A hódoltság alól felszabadított déli területek állapotára jellemző volt Békés vármegye esete. A török korszak lezárulása után a vármegyében sem maradtak meg a régi magyar nemesi családok. A földesúri jogokat ott is a kincstár gyakorolta, és a jövedelmeket is ő sajátította ki. A vármegyei magyar tisztikar szervezésekor derült ki – mutatott rá Ács Zoltán –, hogy Békés megyében nem volt annyi helyben lakó birtokos nemes, amennyire a megyei intézmények vezetéséhez szükség lett volna, ezért más megyebeliékből kellett azokat megalakítani. Nem sokban különbözhetett a felszabadított terület más vármegyéinek a helyzete sem. Bécs azonban könyörtelenül gyarmatosította a területet. Mivel ez az időszak, a XVIII. század első fele már a merkantilizmus kora, amelyben a terület gazdasági ereje volt a mérvadó, ezt pedig mindenkor a népesség terme-

lőképessége határozta meg, az udvar a terület gyors gazdasági újjászervezésére törekedett. Ez volt az elsődleges szempont a Délvidék újratelepítésekor is, ami ugyancsak pontosan kidolgozott terv alapján történt.

„A délvidéki betelepítések története hatalmas fejezet a régi Magyarország történelmében” – írta *Torontáli fametszetek* című könyvében Sz. Szigethy Vilmos. A németység betelepítése voltaképpen már 1718-ban kezdődött, akkor érkezett meg az első birodalmi szállítmány a Délvidékre Bécsen át. „Ezeket Mercy Claudius Florimund lovassági tábornok, a törököktől visszafoglalt területek kormányzója hívta be, és jórészt iparosok voltak. Mercy nem volt velük különösebben megelégedve, egy 1724-ből származó levelében panaszolja, hogy »sie sind meistens Bettler«. (Többnyire koldusok.)” A második betelepítés 1724-től 1727-ig tartott, nagyobb arányú is volt, de érdemben az elsőhöz hasonló. Szerencsét próbáló, vagyontalan kalandor nép, Mercy szerint „gazdátlanul kóborló csöcselék”. „Valósággal levezető csatornája a különféle békétlen, sokszor kétes erkölcsű, munkakerülő elemének, amely terhére vált odakünn a hazájának, s amelytől az államfők igyekeztek minél előbb szabadulni. Az első rendes népek betelepítése 1763-ban vette kezdetét, mintegy 3000 német letelepülővel. Sok volt köztük az obsitos, továbbá a munkás paraszt, akik 1765-ben építették Szakálházát, 1767-ben 405 házzal Zsombolyát, 204 házzal Nagy-lécsát, ugyanannyival Csatádot, 1769-ben 200 házzal Grabáczt, 201-gyel Bogárost, 1770-ben franciák 64-64 házzal Charleville-t és Soltourt. (Szenhubert volt az elszász-lotharingiai franciák dél-magyarországi központja.) Ugyanebben az időben épült Marienfeld 125, Blumenthal 95, Segenthau 77, Greifenthal 30, Gottlob és Tribswetter 203-203 házzal. A franciák a párisi, a melzi, a bezanconi és a luxemburgi kerületekből jöttek, de került telepes Mainzból, Trierből, Nassauból, Würzburgból és Ingolstadtból is.”²³

Ugyancsak Sz. Szigethy Vilmos tette közzé azt a kimutatást, mely szerint „1768 és 1771 közt 16 889 külföldi szállta meg Temest és Torontált. Bécsből hajón érkeztek Zimonyig, Pancsováig vagy Titelig. A hajóállomásról katonai fedezettel hivatalos fuvarokon jutottak Temesvárra, az elosztóhelyre. A betelepítés újabb lendületet nyert a császár 1782. szept. 21-i felhívása folytán, melyet a római német birodalom lakosságához intézett. Főleg a felsőrajnai kerületekből, a Pfalzból, Frankfurtból jöttek új telepesek. 1787. március 13-án aztán azzal a kijelentéssel szüntette be a mozgalmat a császár, hogy csak saját költségére és veszélyére jöhet bárki. Attól kezdve aztán nem az udvar intézte a további betelepítéseket, hanem a vármegyék s az egyes földesurak.” A két betelepítési hullám során a katolikus németeknek a következő kedvezményeket ígérte az udvar: az utazás alatti vámmentességet; ingyenes telek és lakóhely biztosítását; a házépítéshez épületfa és tüzelő biztosítását; háromévi teljes és újabb három évre részleges adománymentességet; az építőanyagot az államkincstár pénzén szállították helybe; a szabad kereskedelem biztosítását ígérte és a zsidó konkurencia

megszüntetését a környéken²⁴; a betelepülők vallási felekezetre való tekintet nélkül magukkal hozhatták a papjukat; a kamara költségén papi kúriák építését; és a kézműveseknek 15 évi adómentességet biztosítottak. Amikor a kolonisták csoportja megérkezett, a helyszínen már készen álltak az inzellérek által kimért, azonos nagyságú telkek: egy hold házhely, huszonnégy hold szántóföld, hat hold legelő és három hold rét. A háromnyomásos gazdálkodásra beosztott szántóföld első nyolc holdja feltörve várta a telepest. „Ők már szabad parasztok voltak, jobbágyi kötöttségek nélkül, jóllehet a föld formálisan az uralkodónó tulajdonában volt. Valójában 1768-tól ezek a kincstári földek magántulajdonba mentek át, a telepesek csak akkor veszihették el, ha nem művelték, egyébként rendelkeztek vele, el is adhatták. A telepesek számára kereszt vagy kör alaprajzú falvakat építettek a vízi- és szárazföldi utak mentén, a hadmérnökök által készített tervrajzok sokasága ma is megtalálható a levéltárakban.”²⁵ A „birodalmi célok szolgálatában” első alkalommal 1720 és 1740 között betelepített németekkel kis számban olaszok, spanyolok és franciák is érkeztek, ők azonban nem sokáig bírták a számukra szokatlan éghajlatot, a szerencsésebbek rövid időn belül elhagyták a területet, de nagyon sokan elpusztultak a mocsarak világában. A katolikus bolgárok – a krassóvának – Olténiából menekültek a török elől, és 1737-ben kaptak a Temesi bánságban letelepedési engedélyt.²⁶

Német, francia, spanyol telepesek árasztották el a török hódoltság alól felszabadított magyar területeket, ahol már jelentős számú szerb és román közösség élt. Ez utóbbiak keletről és délről a megszállás 160 éve során folyamatosan szivárogtak be.²⁷ Megfontolt bécsi politika eredménye volt az, hogy a rebellis magyarokat távol tartsák az új osztrák területektől. Túlságosan eleven volt még a Rákóczi-felkelés emléke ahhoz, hogy a kamara otthontalan magyar jobbágyok letelepítését – és az ezzel járó kockázatot – vállalta volna. Ács Zoltán tudni véli, hogy a magyarokat a Habsburg-kormányzat „kitiltotta a bánságból, az ott lakók közül sokat erőszakkal távolított el. A magyarok csak a 18–19. század fordulójától költözhetek ismét a bánság termékeny földjére.”²⁸ Bácska betelepítése 1712-ben kezdődött, amikor gróf Csáky Imre kalocsai érsek mintegy 30 családot áthelyezett bácsi birtokára, de a kolonizálásnak ezt a módját a már említett újszerzeményi bizottság (neoacquistica commissio) megalakítása (1715) más irányba terelte. „A régi tulajdonosok csak e bizottság jóváhagyásával foglalhatták el birtokaikat, ilyenek azonban alig voltak, a régi családoknak magja szakadt, így aztán a kincstár valójában az egész Bácskára rátette a kezét hadikárpótlás címén. De még a friss emlékü Rákóczy-felkelés (sic!) miatt sem pártolták a rebellis magyarok letelepedését a határövezetben, ellenkezőleg, minden eszközzel gátolták. A megbízhatónak mondott németeket részesítették előnyben, bár Grassalkovich Antal kamarai elnök alatt, 1750 táján több magyar település is létrejött (Topolya, Doroszló, Kupuszina, Gombos). A németek tömeges letelepítése valójában 1763-ban kezdődött Cothmann telepítési tanácsos fellépésével”²⁹ – írta Kalapis Zoltán kitekintve a Tisza nyugati partjára.

A Koháry testvérek síremléke Péterváradon (1991) című tanulmányában ugyanakkor rámutat: 1716. október 1-je és 12-e között lezajlott a temesvári csata, amelynek során a város és az erődítmény 164 évi török uralom után felszabadult, ám a vidék nem került magyar kézre, a kiűzött törökök helybe a győztesek, az osztrákok léptek. Az egész Temesköz katonai, majd polgári kormányzója gróf Mercy tábornok lett, aki csakhamar Temesi bánság névvel megkezdte a kincstári tulajdonba vett területek közigazgatási és gazdasági fellendítését, a németek betelepítését. A császári udvar ugyanis elfogadta Savoyai Jenő javaslatát, amely így szól: „Azon megmásíthatatlan nézetben vagyok, hogy sem a jelen, sem bármely későbbi békekötés alkalmából nem szabad bánságot Magyarországba bekebelezni...”³⁰

Sz. Szigethy Vilmos a *Torontáli fametszetek* című, már idézett könyvében említi, hogy Mária Terézia 1779. április 20-án Esterházy Ferenc kancellárhoz intézett leiratában meghagyta, az ő császárnői nevében határozottan és nyíltan ki kell hirdetni: „miszerint a török hódoltság előtti régi igényekről, vagy a jószágoknak a hajdani tulajdonosok által leendő revindikációjáról szó se lehet, ilyesmit ő semmiféle tekintetből meg nem engedhet, sem meg nem hallgathat.” A helytartótanács augusztus 6-án a törvényhatóságokkal való közlésre azt az utasítást kapta, hogy „az említett címen sehol semmiféle perek el ne fogadtassanak és folyamatba ne vétessenek. (...) Továbbá nehogy azok, kik itt jószágvételeire szánják el magukat, a régi igényekkel fellépők támadásainak, avagy pedig a pénzzel szerzett birtokból való kidobatas veszélyének kitéve legyenek, s nehogy a bizonytalanság miatt földjeik javításától és a gazdasági beruházásoktól visszariasztassanak, azt is közhírré kellett tennie a helytartótanácsnak, miszerint királyi kincstárunknak a viselt háborúk rengeteg kiadásaihoz képest, valamint a Temesi Districtus javítására, benépesítésére, csatornázására, az utak helyreigazítására, a tavak és mocsarak kiszáritására, a vadonok kiirtására és más effélékre fordított készkiadások alapján követeléseik vannak. Miért is sem most, sem bármikor jövőre, semmiféle ürügy alatt nem lehet helye a Temesi Districtusban lévő jószágok visszaszerzését célzó akármiféle igényeknek, lépjenek fel bár akár testületek, akár egyesek részéről; nem lehet helye még akkor sem, ha be tudnák bizonyítani, hogy őseik a török foglalások előtt valósággal birtokában voltak ama jószágoknak.”³¹

A bánati kincstári uradalmak eladásával Bécs először 1775-ben kezdett foglalkozni, a tervet négy évvel később Niczky Kristóf gróf királyi biztos ütötte nyélbe. Ezek az uradalmak ősi magyar nemesi javak voltak, s mikor felszabadultak a török megszállás alól, azokat fegyverjog alapján a bécsi császári udvari kamara valóságos tulajdonként bírta és kezelte. A törökök kiűzését követő hat évtizedben, egészen 1781-ig, nem léteztek földesurak a Bánságban, minden település, minden talpalatnyi föld formálisan a császárnő tulajdonában volt. Ekkor II. József császár 164 községnek nyilvános árverés útján történő eladását

rendelte el a császári kincstár javára. A császári udvar és a kancellária célja az volt, hogy e területek lehetőleg katolikus, osztrák vagy német főurak kezébe kerüljenek. Az Újszerzeményi Bizottság csak abban az esetben szolgáltatva vissza az egykori tulajdonosoknak a birtokot, ha a „feltétlen császárhűségük mellett oklevelekkel tudták igazolni tulajdonosi jogaikat, és ki tudták fizetni a fegyverváltságot: vagyonuk értékének tíz százalékát.” A hódoltság alól akkoriban felszabadult magyar területeken – Baranyában, Somogyban és a Dunántúl más vármegyéiben – ahol a csekély számban megmaradt magyar földbirtokos nemességnek és az egyházi főméltóságoknak volt némi beleszólásuk a birtokviszonyok rendezésébe és a lakosság újratelepítésének folyamataiba, némileg másként alakult a helyzet. A Boszniából, Szlavóniából és Szerbiából beáramló bosnyák, horvát és szerb tömegeket igyekeztek visszaszorítani, legalábbis szabályozni területfoglalásukat, ennek következtében a magyar jobbágyságnak is módjában állott megtelepedni a kijelölt területeken. A Temesi bánságban magyar birtokos nemesség híján a magyar jobbágycsoportok sem nyertek bebocsátást a területre. Az újdonsült idegen birtokos nemesség idegen jobbágyságot telepített a birtokára. Ennek következtében állt elő az a helyzet, hogy a XVIII. századi beköltözések és betelepítések révén a nem magyar népesség olyan mértékben megnövekedett, hogy országa történelmi határain belül a magyarság kisebbségbe került. „Ezzel megváltozott a társadalom népi arculata is: nem csupán a lakosság számarányait tekintve, hanem térbeli, etnikai megoszlás tekintetében is. S amíg a magyarságnak – a természetes szaporodást leszámítva – nem volt népi utánpótlása, addig a betelepülő idegen etnikumok újabb és újabb frissítést kaptak a határokon túlról történő beköltözésekkel” – állapította meg könyvében Ács Zoltán. Ennek lett a következménye, hogy a török kiűzése után keletkezett vákuum szívóhatására a XVIII. században a magyar vidék déli részén létrejött az akkori Európa legtarkább néprajzi, etnikai egyvelege. Ez az etnikai egyveleg az elkövetkező két évszázad során indulataiban gyűlékony közösségnek bizonyult.

Amikor Teleki Domokos, a könyvtáralapító Teleki Sámuel fia, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság tagja, a magyar tudományosság nagy reménysége néhány évvel később, 1794-ben a Temesi bánságot meglátogatta, *Egy erdélyi magyar nemes ifjúnak Magyarország déli részeiben tett utazása* című munkájában a következő sorokat jegyezte be: „A magyarok Torontál vármegyében csak három helységekből laknak, amelyet egészen bétöltenének; vagynak ugyan némely más helységben is, de csak kevesebb rácok közt eloszolva. Egy ezen magyar helységek közül, Zombor [Kiszombor – M. F.] a neve, régi törökös magyar helység, mely magát még a török birtok alatt is megtartotta; a más kettő az Alföldről odatelepedett lakosokból áll. Ezek közül egynek magyar lakosai éppen a vármegyében létemben készültek, hogy Torontál vármegyét elhagyják, minthogy földesurakkal már régtől fogva nem lakhattak; a vármegye

ugyan tett rendelést, hogy ügyeik jól eligazíttassanak, de már elkedvetlenedvén nem akartak tovább maradni, minthogy különben is Temes vármegyébe egy kamarai helységbe meg voltak híva. Nincs tudtomra, hogy már elköltöztek-e. A földesurok hallottamra mondotta, hogy *bár mennének*. Inkább szaporítani kellene a magyart!”³² A magyar hazának bővebb „esmerése” kedvéért hazafiúi lelkesedéssel utazó ifjú Becskereken töltött napjait is megörökítette: „Itten a főispány és udvari referendárius, ama szeretett hazafi, méltóságos Balog Péter úr, éppen akkor közönséges vármegye gyűlését ülte. Két napot itten mulatván, a gyűlésekben is megjelentem, melyekben tanúja voltam a közönséges dolgok szép renddel való folyásának, igazságos és közhasznú elintézésének, melyet a főispány úr bölcs kormányozásának, autoritásának és igazságszeretetének, a magisztrátusbelieknek pedig (kik is mind magyar hazafiak) véle való egyetértéseknek lehetett tulajdonítani. Tanúja voltam ellenben némely vármegyebeli birtokos uraknak nem hazafiúi, sem nem nemes, hanem a haszonkeresés és a gazdagságnak telhetetlensége által félrevitetett indulatjaiknak és gondolkodások módjának, melyet nem fájlalni nem lehetett, mert ezektől mint vármegyebeli fő birtokosoktól a vármegye jó állapotja minden tekintetben sokat függene.”³³ Kár, hogy Teleki Domokos nem részletezte, hogy miben nyilvánult meg a magyar nemesség nem hazafiúi, a gazdagságnak telhetetlensége által félrevitt indulatjainak kitörése. Ha elárulta volna, talán ma bővebb ismeretekkel rendelkeznenk a Temesi bánóság sorsának alakulásával kapcsolatban. A hódoltsági területek magyar közigazgatásba történő visszaintegrálásának, a magyar földbirtokos nemesség jogaiba történő visszahelyezésének és a magyar jobbágyság betelepítésének bonyolult folyamatában vajon mi minősült a magyar nemesség részéről hazafiatlan cselekedetnek? És az akkori magyar nemesség hazafiatlan magatartása mennyiben befolyásolta a Bánóság későbbi sorsának alakulását?

Kalapis Zoltán nagyon határozottan felismerte, milyen óriási szerepe volt a magyarság szempontjából végzetesen elhibázott XVIII. századi történéseknek a déli peremterületi sors további alakulásában. Sikertelen honfoglalási kísérletek sora, földművelők, dohányosok, kertészek, napszámosok, zsellérek letelepedése, falualapítási vállalkozása, gazdálkodási próbálkozásaik sora, pénzügyi kudarcok végeláthatatlan láncolata üzte, hajtotta őket új és új kezdeményezésekbe, a Szeged környékéről kirajzottakat Tóbára és Szajánba, majd onnan az akacsikkal együtt tovább a bácskai Telecskára, hogy a helyükbe újabb reménykedők érkezzenek, akik néhány évtized múltán ugyanúgy beleroppannak a hitelekbe, s a jelzalog elviszi a fejük fölül a tetőt. De a Hódmezővásárhelyről, Szentesről, Makóról és Gyöngyösről Torontálvásárhelyre érkezőknek sem volt könnyebb a sorsa, még ha ők könnyebben is jutottak a földhöz. Az évszázadnyi időben mindenki kihasználta őket; rajtuk gazdagodott a földbirtokos, a bank és később az opština és az egész délszláv királyság.

Történetírónk Kempelen Farkas királyi biztos személyében találja meg azt az egyébként jóindulatú hivatalnokot, akinek meghatározó szerepe volt a Bánság újratelepítésében, legalábbis az újratelepítés döntő szakaszának a lebonyolításában. Kalapis Zoltán Bécs XVIII. századi telepítéspolitikájának három szakaszát különböztette meg. Az elsőt, nem sokkal a török kiűzése utánit, Claudius Florimond Mercy gróf bánsági kormányzósága idejére teszi, amikor 1722 és 1726, majd 1736 és 1737 között lezajlott a telepítés hulláma. A második Mária Terézia korában, a hatvanas–hetvenes években ment végbe, a harmadik hullám pedig 1782-től számítva, II. József uralkodására esett. „Kempelen Farkas a dél-magyarországi telepítések második hullámának volt a fő irányítója, az általános elvek megfogalmazója, Mária Terézia jóváhagyása után pedig a királynői rendeletek szövegezője.” Eredetileg a kincstári sóbányákat és telepeket igazgatta, új megbízatásként 1768 és 1771 között kincstári biztosként intézte a bánáti telepítések ügyét. „Az eredmény felülmúlt minden várakozást: 1768 második felében 453 család telepedett le a bánáti rónán, 1769-ben több mint 1000, 1770-ben pedig mintegy 8000. Egy másfajta számítás is mutatja a vállalkozás nagyságát: 1763-ban 32 981 német kolonista lakosa volt a Bánátnak, 1777-ben pedig 143 201!”³⁴ Arra azonban nincs válasz, Kempelen Farkasnak, a telepítési komisszáriusnak mekkora szerepe volt abban, hogy határőrvidéki katonai szolgálatot teljesítő szerbséget oly nagy mértékben fogadta kegyeibe az udvar, továbbá abban, hogy Bécsnek a rebellis magyarok letelepítését hogyan sikerült olyan hosszú ideig megakadályoznia. Kiderítette viszont, hogy ő volt az, aki Mária Terézia figyelmét felhívta arra, hogy a Temesi bánságnak az anyaország-hoz való csatolásával a magyar nemesség jelentős részét maga mellé állíthatja. Kempelen volt olyan bölcs, hogy felismerte, ezzel egyszersmind a magyarországi rendek követelését is támogatta. Ezt ő javaslat formájában is megszövegezte. Erre azonban csak 1778. június 6-án került sor, amikor az uralkodónő döntése nyomán újraelakult Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegye. Tanácsadóinak igen megalapozott gazdasági érveket kellett felvonultatniuk ahhoz, hogy a császárnő megváltoztassa eredeti szándékát, hiszen „Mária Terézia még 1775-ben is azt a gondolatot forgatta a fejében, hogy ezt a vidéket kikiáltja osztrák tartományi hercegséggé, s csak a helyzetet jobban ismerő tanácsosai beszéltek le erről, miközben meggyőzték arról is, hogy a területet inkább csatolja vissza Magyarországhoz, állítsa vissza a megyéket, mert ezzel az államjövödelmek beszolgáltatása meggyorsul, a kincstári javadalmak pedig megnövekszenek. Az érvelés, úgy látszik, hatott, mert 1778-ban megszületett a döntés: a Bánság területén megalakultak Torontál, Temes és Krassó vármegyék.”³⁵ Ezzel a százhatvannégy évi török hódoltság és hatvanhárom évi osztrák koronatartományiség után ez a vidék is visszakerült a magyar államélet keretei közé.

A török megszállás alól felszabadított déli területeket a magyarságnak sem a XVIII. században, sem később nem sikerült a nemzethez integrálnia, nem

utolsósorban azért, mert a felszabaduláskor a bécsi udvarhoz csatolt térség sorsáról a császári elképzelések szerint a kamara és a kincstár döntött. Idegen nemesség és idegen jobbgátság szállta meg a területet. Az új honfoglaláskor eleve hátrányos helyzetből indultunk, s a későbbiekben – a kiegyezést követő évtizedeket kivéve – sem gazdasági, sem kulturális helyzetünket nem sikerült megszilárdítani, biztos alapokra helyezni. Pedig mekkora erőfeszítéseket tettek ennek érdekében a kor legkiválóbb szellemei!

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

- ¹ Kalapis Zoltán: Bánát könyve; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1979, 258. p.
- ² Kalapis Zoltán: Hetven év után gyáripar születik; In: Bánát könyve; i. m. 58. p.
- ³ Kalapis Zoltán: Tanyai krónika; In: Bánát könyve; i. m. 212. és 214. p.
- ⁴ „Érdeklődtem, ismerték-e a megboldogult Borbély Mihályt. Itt nevelkedett a környéken, Aladáron és Kerektón volt kiskanász, juhászbojtár, Simogyon házasodott meg, Beodrán, Bánátopolyán szolgált. Verbicán halt meg 1953-ban. Ez az ember a népmese gazdagon buzgó és termő forrása volt. Kálmány Lajos, Észak-Bánát jól ismert gyűjtője, a századfordulón egy kötetnyi mesét hallott tőle, és ezeket ki is adta.” – Uo., 208. p.
- ⁵ Kálmány Lajos: Pingált szobák – Borbély Mihály meséi; Szeged, 1914.
- ⁶ Kalapis Zoltán: A bánáti mesemondó – Adalék Borbély Mihály életrajzához (1977) In: Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1980, 189. p. – Huszonöt évvel később a tanulmány címe némileg módosult, és az Élet, élet, csuda élet című kötetben A bánáti mesemondó – Borbély Mihály keservei és vidámságai címmel jelent meg; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2005, 177. p.
- ⁷ Kalapis Zoltán: Történelmes gyilkosságénekek – Egy újabbkori észak-bánáti ballada cselekményének való háttere (1978–1979) és Lappangó szájhagyományok – Újabb kori törökbecsei népballadák nyomában (1978); In: Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1980, 189. p. Kalapis Zoltán Élet, élet, csuda élet című könyvében közzétette A bácskai mesemondó – A moholi Fodor Erzsébet meséiről, életrajzáról, a gyűjtés negyedszázados történetéről (2002) című írását, és ezzel újra időszerűsítette a balladaalkotás kérdését; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2005, 177. p.
- ⁸ Kalapis Zoltán: Zendüléstől a forradalomig – Bánáti munkásmozgalmi dokumentumok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1981, 395. p.
- ⁹ Szelei István: Az idő, mint történelemépítő; Híd, 2004. február, 269. p.
- ¹⁰ Kalapis Zoltán: Tavasz a Delibláti homokpusztán (1978); In: Bánát könyve; i. m. 223–226. p.
- ¹¹ Kalapis Zoltán: Egy torontáli vásár aranykora (1979); In: Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok; i. m. 189. p.
- ¹² Túri Tibor: Évszázadok forgatagában. Pacsér a levéltári okmányok tükrében; Magyar Szó, 1988. június 16., 12. p.
- ¹³ Bori Imre: Hagyomány, azonosság-tudat, migrációk; Híd, 1994. január–április, 62–66. p.
- ¹⁴ Kalapis Zoltán: Majorról, birtokról, tanyáról – faluba (1983); In: Vándorok és letelepülők – Szociográfiai riportok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1985, 9. p.

- ¹⁵ Kalapis Zoltán: A szajáni dohánykertészek (1985), In: Búza, dohány, selyem; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1998, 7–8. p. – Másutt a tóbiaiak „kivándorlása” kapcsán így írt a szerző: „A fakuló emlékezet még tud arról, hogy 1883-ban sokan elhagyták a falut, és letelepedtek a telecskai dombok közt meghúzódnó kincstári földeken, megalapítva Gyulafalvát, a mai Telecskát.” – Kalapis Zoltán: Egy falu elindul (1980); In: Vándorok és letelepülők – Szociográfiai riportok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1985, 75. p.
- ¹⁶ Kalapis Zoltán: Szántóföldi kertgazdálkodás a régi Torontálban (1988); In: Búza, dohány, selyem; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1998, 32. p. – Kalapis Zoltán kutatásai szerint a Bánátban a következő városok mellett alakultak kertészkolóniák, illetve önálló telepekből az alábbi kertészfalvak jöttek létre: Akacs (feloszlott), Aracs (Vrányova, összeépült Törökbecsével), Beodra, Begaszentgyörgy, Budzsák (összeépült Törökkanizsával), Csóka, Egyházaskér (Verbica), Frigyháza (feloszlott), Gyála, Imretelek (feloszlott), Ittabé, Jázova, Kikinda, Kisorosz, Lukácsfalva, Magyarcsernye, Magyarszentmihály, Majdán, Monostor, Morotva (feloszlott), Muzsla, Oroszlámos, Padé, Rábé, Sasülés (feloszlott), Szaján, Tamásfalva (Hetin), Terján (feloszlott), Tóba, Torda, Törökbecse, Törökkanizsa, Töröktopolya, Udvarnok, Udvarszállás, Ürményháza. Észak-Bácskában is néhány település szegedi gyökérzetű, így Horgos, Martonos, Hajdújárás, Kelebia, Bácsszőlős, Ludas, de részben Szabadka is. Bácsgyulafalvát, azaz Telecskát is a bánáti kertészfalvakból kirajzolt népesség alapította. – Uo., 33. p.
- ¹⁷ Id. Berecz Sándor: Pusztatemplom – egy darab Szentföld – Az aracsi bencés apátság története; Temerin, 1970, 160. p.
- ¹⁸ Idézi Ács Zoltán A harmadik honalapítás című könyvében, Budapest, 1987, 20. p.
- ¹⁹ Bél Mátyás: Bács-Bodrog vármegye; In: Bács-Kiskun megye múltjából VI. – Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból; Budapest, 1982, 81–82. p.
- ²⁰ Kalapis Zoltán: A Monarchia legnagyobb búzavására: Törökbecse; In: Búza, dohány, selyem; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1998, 77. p.
- ²¹ Ács Zoltán: A harmadik honalapítás, Budapest, 1987, 56–57. p.
- ²² Id. Berecz Sándor i. m. 170. p.
- ²³ Sz. Szigethy Vilmos: Torontáli fametszetek; Szeged, 1937, 18–19. p.
- ²⁴ Gruby Dávid, a népszerű párizsi bacilusvadász portréjának megrajzolása során a szerző rámutat: ősei a XVIII. század második felében költöztek Ausztriából vagy Morvaországból a Bácskába. Ez idő tájt a zsidók beáramlása már jelentős, bár letelepítésükről a kincstár nem gondoskodott. „Ezt a folyamatot III. Károly egyik rendelete gyorsította meg, aki 1726-ban kimondta, hogy az osztrák földeken egy zsidó családnak csak egy férfinak nőülhet meg, illetve alapíthat családot, a többi nem. A török hódoltság után gyorsan benépesedő Bács-Bodrog megyében ilyen kötöttség nem volt, így azután a zsidó fiatalemberek telepedtek le, majd jöttek utánuk a kiválasztott lányok is.” – Kalapis Zoltán: Egy bácskai származású párizsi bacilusvadász: Gruby Dávid (1985); In: Lentségi arcképcsarnok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2001. 8. p.
- ²⁵ Kalapis Zoltán: Egy „udvari” zseni a XVIII. századból: Kempelen Farkas (1998); In: Lentségi arcképcsarnok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2001, 83. p.
- ²⁶ Jelenlétük sajátos színfoltja volt a Bácság történetének, Kalapis Zoltán így írta le a megjelenésüket és a későbbi szerepüket: „Ez idő tájt Bánátban a bolgároknak már két csoportját ismerték. A katolikus bolgárokat, akik Pál apostolt tisztelték, s ezért Pavlikéneknek, Paltyénoknak nevezték őket, Mária Terézia telepítette le Vingán és Óbesenyen 1738-ban. Ebből a két faluból rajzottak ki azután az évek során tíz bánáti településre, így Módosra, Kanakra, Székelykevére, Sándoregyházára. Főleg állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkoztak, jóllehet a kertészeti hajlam is élt bennük, nevezetesen a lovrini és a náköfalvi bérelt kertészségeik. Czirbusz Géza is azt

- írja róluk a Borovszky-féle Torontál-monográfiában, hogy »különösen a dohányt, a paprikát, a káposztát és a zöldségfélét termelik fáradhatatlanul.« – Kalapis Zoltán: Szántóföldi kertgazdálkodás a régi Torontálban (1988); In: Búza, dohány, selyem; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1998, 34. p.
- ²⁷ Berecz Sándor, az aracsi Pusztatemplomról írt könyvében így fogalmazott: a török hódoltság alatt „a véglegesen eltávozott latin keresztények helyét görög orthodox keresztények – szlávok és románok – foglalták el. Ezek könnyebben alkalmazkodtak a török viszonyokhoz, mert már ismerték őket”. – Id. Berecz Sándor: Pusztatemplom – egy darab Szentföld – Az aracsi bencés apátság története; Temerin, 1970, 160. p.
- ²⁸ I. m. 110–111. és 112–114. p.
- ²⁹ Kalapis Zoltán: A téglagyártás évszázadai; In: Búza, dohány, selyem; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1998, 157. p.
- ³⁰ Kalapis Zoltán: A Koháry testvérek síremléke Péterváradon (1991); In: Történelem a föld alatt; Újvidék – Forum Könyvkiadó 1995, 181. p.
- ³¹ I. m. 20–21. p.
- ³² Teleki Domokos: Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmértetésével együtt; kiadatott g. T. D. által – nyomtatott Bécsben, MDCCXCVI; Újabb kiadás: Teleki Domokos: Egynehány hazai utazások leírása; Budapest – Balassi Kiadó, 1993, 87. p.
- ³³ Uo. 71. p.
- ³⁴ Kalapis Zoltán: Egy „udvari” zseni a XVIII. századból: Kempelen Farkas (1998); In: Lentségi arcképcsarnok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2001, 81. és 85–86. p.
- ³⁵ Kalapis Zoltán: Öt régi torontáli vízimérnök (1989); In: Régi vízivilág a Bácskában és Bánátban; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1993, 13–14. p.

ZOLTÁN KALAPIS AND SPIRITUAL HOME-DEFENCE (II.)

The study is about Zoltán Kalapis, an excellent researcher of the region's cultural history, and his work. As the Hungarian daily Magyar Szó's "roaming reporter", Kalapis first came across questions which, besides individual fates, reveal the futurlessness of the whole community in the disorder of the dilapidating Hungarian houses in the Banat region, where Hungarians live in scattered communities. Zoltán Kalapis started his career as the chronicler of the Banat region, and kept returning to this region throughout his very successful research work. He described the Hungarian "down region" (his nickname for Vojvodina) in such a way that all the Hungarian national history revealed its real beauty and richness, which can only be conceived dimly today. However, for him the notion of history is obviously more and broader than what is defined and described as a unified structure, be it with changing contents, by history's thought history. In the centre of his approach there are two always expandable principles: the materialised historical memory and the lifework of creative spirits.

Keywords: the history of Hungarians living in Vojvodina, Zoltán Kalapis, minority existence